

Fronteres i evolucions locals: el cas de la Cerdanya

Albert Moncusí

En memòria de Sebastià Bosom Isern

Si hom ha de ser franc, ha de dir que, en un gran tant per cent, un sector ha anat renunciant, tristament sovint inconscient i en gran mesura, a les seves arrels polítiques, socials, culturals i històriques. També, és clar, hi queden certes traces de la seva evolució passada i només alimentant-les podrien ressorgir com a signe d'identitat, lluny del folklorisme que sol envoltar algunes manifestacions en aquest sentit.

Sebastià Bosom, *Cerdanya a finals de segle (1976-1999)*.

La trista notícia de la mort de Sebastià Bosom Isern em va sorprendre quan em disposava a escriure aquest text i no puc fer més que obrir aquest article amb una breu referència a qui era i és un puntal del món cultural de la Cerdanya. Durant els més de vint-i-cinc anys que ell ha treballat a l'Arxiu Històric Comarcal de la Cerdanya, tota persona que ha fet recerca sobre la comarca, des de les ciències socials i humanes, haurà visitat l'arxiu, a on fàcilment haurà experimentat la sensació d'anar descabdellant la particular mirada d'en Sebastià sobre la realitat cerdana. No era difícil trobar en ell un impagable suport, en forma de fons d'arxiu de tota mena oferts sempre amb savi assessorament, amb agudes reflexions o, també, amb comentaris en broma que feien el treball més agradable. Sebastià Bosom ha deixat, com a persona i professional, una empremta en aquells que l'hem conegut i també ho ha fet

com a intel·lectual local i comarcal. La citació precedent és una mostra del seu pensament, justament amb una referència a la relació entre evolució passada i realitat present, a la Cerdanya. Ell definia els cerdans com a gent molt centrada en el seu propi món local, fins i tot tancada, però amb certa obertura gràcies al turisme.¹ Els lligams familiars suposen unes arrels particulars i les comunitats cerdanes presenten, al seu temps, una evolució en què els cerdans s'han vist forçats a lidiar amb divisions administratives que els venien imposades, amb totes les seves conseqüències. Dedicaré aquest article a reflexionar sobre aquesta evolució, lligada a la presència d'una frontera, tal i com ho férem en el col·loqui *L'(a)frontera* el passat mes de maig² i, naturalment, a la memòria d'un cerdà i puigcerdanès que gaudia d'aquesta mena de reflexions.

La frontera, fenomen multidimensional

Les traces de l'evolució i les arrels en el passat d'un determinat col·lectiu són percebudes pels seus propis membres com una realitat incontestable, però si ens fixem en les fronteres la cosa deixa de ser tan clara. Les nacions, com a forma d'etnicitat moderna, es fonamenten, entre altres coses, en una sobirania territorial, per la qual cosa es parteix d'una delimitació fronterera sobre el terreny. Per dibuixar les línies que separen sobre els mapes diferents països, s'han posat en marxa diversos tipus d'operacions: prendre com a referència l'orografia o el curs de rius, com una mena de frontera natural; estudiar cròniques històriques; decidir el traçat arbitràriament, en pactes internacionals, o tenir en compte els mateixos límits de terme municipal.³ Cal dir que els habitants de les zones per on s'han traçat les divisòries no sempre han acceptat de grat una delineació imaginària que els sol venir imposada. Vegeu, per exemple, el cas de la vila cerdana de Llívia, enclavament espanyol a dins de França, per reclamació dels mateixos lliviencs, els quals evitaren que el municipi quedés inclòs a territori francès.

L'assumpte de les fronteres esdevé considerablement complex, de manera que per analitzar-lo l'hem de dissecar d'alguna manera. La meua proposta és plantejar quatre dimensions d'anàlisi del fenomen: sociocultural i identitària, socioeconòmica, politicoadministrativa i territorial i espacial. En la primera dimensió, trobem llengua, hàbits, costums, creences, valors... En definitiva, el món simbòlic al qual hom creu pertànyer o creu que és propi d'altres. La dimensió politicoadministrativa comprèn: l'ordenament i les disposicions legals de diferents tipus (i, en particular, aquell que està vinculat a la nacionalitat i la ciutadania); dispositius educatiu i de control; relacions entre estats i altres administracions, i organització administrativa. Quant a la dimensió socioeconòmica, hi trobem: participació en el sistema productiu, formes de consum i distribució, infraestructures i serveis, associacionisme, ús d'espais públics, relacions i agrupacions i posició de classe, edat, gènere i etnicitat. Aquesta dimensió, a més, inclou la interacció social que dona sentit a la

1. Aquesta i altres reflexions sobre la realitat cerdana les podeu trobar a BOSOM, Sebastià, *Cerdanya a finals de segle (1976-1999)*, Impremta Cadí, Puigcerdà, 1999.

2. Col·loqui *L'(a)frontera. Història, Pensament i Paisatge*, del 5 al 10 de maig de 2008, a la Universitat Autònoma de Barcelona i a Perpinyà, organitzat per la UAB (revista *Manuscrits*), l'Ajuntament de Perpinyà i la revista *Mirmanda*, amb el suport de l'AGAUR i l'Institut Ramon Muntaner.

3. Es poden veure amb més detall aquests procediments a: ALLIÈS, Paul, *L'invention du territoire*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble, 1980; SAHLINS, Peter, *Fronteres i identitats: la formació de França i Espanya als Pirineus*, Eumo, Vic, 1993, i MONCUSÍ, Albert, *Fronteres, identitats nacionals i integració Europea. El cas de la Cerdanya*, Afers-PUV, València, 2005.

realitat i visibilitza i consolida grups, xarxes i relacions. Finalment, la dimensió territorial i espacial la conformen la constitució física del territori i la ubicació en ell de persones i infraestructures i dels seus moviments i relacions.

La dissecció en nivells i dimensions, aplicada al cas cerdà, permet plantejar la següent hipòtesi: la frontera la van formar localment actors en les diferents dimensions. A quins actors ens referim? Als habitants de la comarca, nascuts o no en ella, i, sobretot, a les elits polítiques i culturals que tenen les regnes de la major part de disposicions que es despleguen a la comarca. Una cosa és el traçat de la frontera sobre el territori, i una altra que pot ser ben diferent, com és percebuda i experimentada simbòlicament per aquells actors. Estudiar les relacions, els discursos, les pràctiques en l'àmbit local permet veure la connexió entre les grans estructures i institucions i les famílies i individus i veure, en definitiva, com localment es construeix l'experiència d'aquelles instàncies, en la frontera; en un espai fet de creuaments i controls i molt sensible a canvis geopolítics i a tensions.

La(es) Cerdanya(es): context de la "ratlla"

Des de la instauració de la frontera en el tractat dels Pirineus (1659), els cerdans de pobles diferents han vist com, a mesura que s'anaven edificant els estats-nació, amb tot el seu entramat burocràtic i institucional, i a mesura que s'anaven construint vies de comunicació, es marcaven diferències que anaven més enllà de les que deriven d'un terme municipal. Enviar una carta al poble veí, transitar per alguns camins o aprofitar l'aigua del curs d'un riu que creua la divisòria internacional es complica en gran mesura quan entren en joc els estats, amb els seus mecanismes de vigilància i els seus acords, reglamentacions, desavinences i circumstàncies.

La Cerdanya és una societat pirinenca, amb llaços transfronterers familiars (vincles, relacions, estratègies matrimonials i sistema d'herència), culturals (la llengua catalana i algunes celebracions vinculades al calendari agrícola, per exemple) i socioeconòmics (contraban i explotacions agropecuàries, emigració estacional a Barcelona, capitalitat de Puigcerdà) plenament vigents fins a mitjan segle XX. Es tracta d'una comarca terciaritzada i urbanitzada progressivament durant el segle XX. Així, els serveis han anat substituïnt un sector primari que n'ha modificat l'estructura cap a una producció especialitzada i intensiva.

La presència de la frontera s'ha traduït en un desenvolupament asimètric, a banda i banda, quant a serveis públics i infraestructures de comunicació i educatives, des que es produeix el seu major desenvolupament, el segle XIX. A això s'afegeixen dos processos diferents de construcció d'estats-nació pel que fa a organització administrativa i nacionalització, és a dir, identificació entre Estat i nació.⁴ En termes administratius, França s'ha anat consolidant com un estat marcadament centralitzat, amb una burocràcia, un sistema educatiu i unes vies de comunicació considerablement desenvolupades, mentre

4. Diversos treballs il·lustren aquestes diferències en termes comparatius o bé en referència a un o altre cas. Vegeu, per exemple: LLOBERA, Josep Ramon, *El dios de la modernidad*, Anagrama, Barcelona, 1996; POUNDS, Norman J. G. i BALL, Sue Simons, "Core-areas and the Development of the European States System", *Annals of the Association of American Geographers*, 54(1), 1964, pp. 24-40; SAHLINS, Peter, *Fronteres i identitats...*; LAFONT, Robert, "Sur le problème national en France: aperçu historique", *Temps Modernes*, 324-326, 1973, pp. 21-52; LOUGHLIN, John, "Regionalism and Ethnic nationalism in France", MÉNY, Yves i WRIGHT Vincent (eds.), *Centre-Periphery Relations in Western Europe*, Geogre Allen & Unwin, Londres, 1985, pp. 207-235; KEATING, Michael i HAINSWORTH, Paul, *Decentralisation and Change in Contemporary France*, Gower, Vermont, 1986; STEVENS, Anne, *The Government and Politics of France*, St. Martins Press, Nova York, 1992; BEER, William R., *The Unexpected Rebellion: Ethnic Activism in Contemporary France*, New York University Press, Nova York, 1980; DUPUY, François, "The politico-administrative system of the Département in France", MÉNY, Yves i WRIGHT Vincent (eds.), *Centre-Periphery Relations in Western Europe*, Geogre Allen & Unwin, Londres, 1985, pp. 79-103; PUJADAS, Joan J., "El proceso autonómico en el marco de la transición democrática española", BARTOLOMÉ, Miguel A. i BARABAS, Alicia M. (co-ords.), *Autonomías étnicas y Estados nacionales*, INAH, Mèxic, 1998, pp. 75-114; PAYNE, Stanley, "Catalan and Basque Nationalism", *Journal of Contemporary History*, 6(1), 1971, pp. 15-51; VILAR, Pierre, *Historia de España*, Grijalbo, Barcelona, 1995; SMITH, Angel i MAR-MOLINERO, Clare, "The Myths and Realities of Nation-Building in the Iberian Peninsula", *Nationalism and the nation in the Iberian Peninsula. Competing and conflicting identities*, Berg, Oxford, 1996; PI-SUNYER, Oriol, "The maintenance of ethnic identity in Catalonia", *The Limits of Integration: Ethnicity and Nationalism in Modern Europe*, Amherst, Massachusetts: Department of Anthropology Research Reports, 9, 1971, pp. 111-146; ÁLVAREZ JUNCO, José, "El nacionalismo español: las insuficiencias en la acción estatal", *Historia Social*, 40, 2001, pp. 29-51.

que Espanya, tot i alguns intents per dur endavant aquell mateix model d'Estat-nació centralitzat, ha acabat organitzant-se amb un important pes de comunitats perifèriques amb considerables competències i amb moviments nacionalistes propis. Un d'ells ha estat el català, que ha comportat algun corrent cultural transfronterer que ha mirat de vincular territoris de parla catalana enquadrats a França i a Espanya. A més, tant el sistema educatiu com les vies de comunicació s'han estès arreu del territori més tard. El recent procés d'unificació europea, que tot i tenir alguns capítols precedents podem veure particularment potenciat en el tractat de Schengen (1995), ha comportat la desaparició de línies divisòries, sobre el paper, però a l'hora de la veritat s'han mantingut sobre el territori com a ratlles experimentades d'una manera particular per les poblacions de frontera.

El traçat de "la ratlla": l'experiència de frontera

La clau per comprendre fins a quin punt la divisòria internacional té un impacte sobre la vida quotidiana de les persones és aproximar-se al que es podria denominar la seva experiència de frontera; és a dir, la síntesi de coneixements, valors, creences, discursos i pràctiques realitzats i aprehesos de forma compartida per part de persones que viuen a la vora d'un límit territorial i que estan marcades potencialment per incidència de corrents transfronterers i, a la vegada, de límits en totes o algunes de les quatre dimensions que hem establert en aquest text. Localment, els habitants de la zona fronterera —en el nostre cas, de la Cerdanya— mantenen aquesta experiència a partir de diversos aspectes en cadascuna d'aquelles dimensions.

En la dimensió politicoadministrativa, a cada banda de la frontera trobem diferents vies de comunicació i, sobretot, mitjans de transport. El ferrocarril, per exemple, no té el mateix ample de via a un i altre costat de la frontera. Per altra banda, manquen transports públics que traspassin la divisòria. A més, si la comarca podria ser una demarcació administrativa transfronterera, això no es tradueix institucionalment; acaben comptant regió, departament, cantons, Comunitat Autònoma i províncies. El Consell Comarcal de la Cerdanya només té competències a la banda espanyola. És destacable, també, la diferent distribució de competències a cadascun dels dos estats. Així, Catalunya és una Comunitat Autònoma amb competències de què no disposen regions ni departaments (per exemple, sanitat, educació i seguretat).

En aquesta mateixa dimensió trobem també la legislació nacional (per bé que s'està avançant en l'europea), els impostos i aspectes més específics com el dret d'ús d'aigües, el manteniment de carreteres i canals i, amb una especial incidència, sistemes educatius diferents. La divisió administrativa es tradueix, també, en el fet que cossos policials, serveis de correus, guardaboscors i serveis de salut siguin diferents a un costat i altre. No obstant això, la UE està a punt de promoure la construcció d'un hospital transfronterer a Puigcerdà.

El projecte es debat des de fa anys i ha hagut de superar reticències, sobretot, de la banda francesa, davant una concepció negativa del sistema de salut espanyol. A més, s'han de resoldre problemes relatius al reconeixement de targes sanitàries, prestacions socials i regulacions laborals diferents. Aquesta iniciativa és, de moment, l'única amb certa envergadura a l'hora que els cerdans puguin superar dificultats quotidianes de gestió i serveis públics derivades de la divisió administrativa.

La dimensió politicoadministrativa és la més lligada directament a la frontera com una realitat provinent de fora de l'àmbit local. Les vicissituds dels estats limítrofs tenen les seves conseqüències en l'àmbit local en tots els aspectes esmentats. Així, per exemple, en el passat les situacions de tensió política de les dues guerres mundials i la Guerra Civil van afectar especialment els habitants de la Cerdanya. Van ser períodes d'exilis, deportacions, desercions i vigilància a la frontera al pas de persones i també de mercaderies el pas de les quals podria arribar a ser molt lucratiu en un o altre sentit. Ben mirat, si bé la divisòria es va subratllar en aquells anys, els cerdans hi van respondre reforçant llaços i recorreguts transfronterers quan els va caler.

L'establiment del franquisme va ser, també, un aspecte polític rellevant amb la forja de discursos polítics i morals sobre la nació veïna i els valors que s'hi associaven. Les llibertats existents a la banda francesa eren absents a l'espanyola, des d'on el règim les interpretava com a formes de llibertinatge. El propi territori esdevingué espai d'allò acceptable i es van desenvolupar la deportació, la fuga o l'exili per a persones condemnades moralment i el tràfic d'idees i productes culturals prohibits a la banda espanyola. De retruc, els anys setanta, els i les joves cerdans d'un i altre cantó es veien bé com a reprimits —cas de les i els espanyols a ulls dels i les franceses— bé com a sexualment deixats anar —cas contrari.

Després del franquisme, des del cantó francès s'ha llegit negativament una facilitat que semblen tenir els espanyols per eludir els impostos i que faria descendir els costos productius i els preus, ja de per si menors als francesos. La laxitud en els controls derivada del procés d'integració europea ha agreujat aquesta competència a la qual fan front alguns comerciants i productors francesos mirant d'instal·lar els seus negocis al cantó espanyol.

Amb tot, les diferències administratives han contribuït a convertir la frontera no només en un obstacle, sinó també en un recurs per treure'n profit amb formes de contraban, treball més ben pagat, compra de productes a bon preu o senzillament de productes que no es tenen, com a escapatòria cap a l'exili o la deserció o com a porta d'accés a pràctiques prohibides. Amb tot, la dimensió politicoadministrativa és la que recorda reiteradament la presència de la ratlla francoespanyola a la Cerdanya.

Una altra dimensió a tenir en compte és la territorial i espacial. En aquest cas, l'orografia completament plana de la comarca contrasta amb

diversos elements que en recorden aquella divisió administrativa que acabem de glossar. Edificacions diferents arquitectònicament (a excepció d'antics masos), controls policials intermitents a la frontera o a dins el territori, fites permanents, grafitis, disposició de banderes diferents i de cartells i publicitat en diferents idiomes recorden la presència de la ratlla. A tot això cal afegir que hi ha diferents denominacions per parlar de la Cerdanya, algunes de les quals tenen en compte la ratlla internacional. És el cas del terme Alta i Baixa Cerdanya o Cerdanya espanyola i Cerdanya francesa.

Sientremen la tercera de les dimensions a considerar—la socioeconòmica—, en l'àmbit estructural, mentre l'activitat agropecuària va preponderar, es van mantenir relacions transfrontereres quant a producció i distribució. Moltes famílies tenien camps i cases a un i altre cantó o passaven d'arrendar propietats franceses a espanyoles o a l'inrevés. Els vincles familiars, veïnals o d'amistat no coneixien fronteres, la qual cosa va afavorir el desenvolupament d'un capital social transfronterer especialment útil en moments de crisi com van ser, per exemple, els conflictes bèl·lics. Aquells vincles, a més, quan s'han produït entre vigilants i vigilats, han qüestionat la relació distant, freda i anònima que se suposa que havia d'imperar entre ambdós. El pas clandestí de persones i mercaderies per la frontera s'ha vist beneficiat, històricament, per aquest tipus de vincles.

La progressiva substitució de l'economia agropecuària per la terciària ha suposat que alguns d'aquells vincles veiessin reduïts els espais en què funcionaven. Amb tot, continuen existint relacions familiars i contactes esporàdics a la capital, Puigcerdà, i també alguns contactes associatius. Tot i que les associacions tenen un marcat caràcter local i no transfronterer, hi ha persones d'una o altra banda de la frontera que la creuen per a participar en activitats. No obstant això, estructuralment la Cerdanya manté sectors productius, canals de distribució i societats civils diferenciats a banda i banda de la divisòria, tot i alguns esforços que es fan per obrir canals transfronterers, sobretot des de la banda espanyola.

Finalment, en la dimensió sociocultural i identitària trobem alguns aspectes que treballen en un nivell profund per subratllar la divisió. Així, a banda i banda de la frontera es funciona amb diferents ritmes temporals, quant a horaris i calendari anual. L'Estat francès distribueix períodes de vacances entre departaments, mentre que l'espanyol en manté un amb molt poques variacions. Les hores de les menjades i els horaris comercials tampoc no són els mateixos. Els cerdans poden conèixer aquestes diferències i adaptar-hi les seves pràctiques, però això significa recordar el contrast. Un altre aspecte en aquesta dimensió és el lingüístic. Mentre que a la banda francesa, sobretot en el terreny de l'Administració, es veu una diglòssia entre català i francès, en favor del segon, a la Cerdanya espanyola hi ha més equilibri entre castellà i català i fins i tot s'hi pot parlar de cert predomini del segon. Aquest aspecte lingüístic té el seu corol·lari en l'àmbit

de l'ensenyament, amb un català amb molta major presència als centres educatius espanyols que als francesos.

Encara en el terreny sociocultural i identitari trobem contrastos també quant a identificació envers diferents col·lectius de referència. Les manifestacions públiques envers la nació francesa a un costat de la frontera —desfilades i festivitats— no tenen reflex en el cas de la identitat espanyola. Els símbols catalans apareixen també en festivitats locals. En canvi, al cantó espanyol s'hi donen més manifestacions d'identificació catalanista, amb profusió de banderes, festivitats i, també, amb un nivell de votants nacionalistes catalans que no hi ha a l'altre cantó. De fet, és en el costat espanyol a on trobem l'única entitat que reivindica insistentment la unitat comarcal en un àmbit identitari (l'Institut d'Estudis Ceretans). Ho fa, per exemple, organitzant anualment una diada comarcal —que s'ha deixat de celebrar en els darrers tres anys— i guardonant una persona o entitat com a “cerdana de l'any”, pel seu treball per a la comarca. També ha dissenyat projectes com el d'un institut de secundària transfronterer que, per ara, no ha vist la llum.

La identificació es manifesta d'una forma especial, a la frontera, en la forma del que Sahlins⁵ denominà “nacionalització de l'interès” i que consisteix a reivindicar la pròpia adscripció identitària per a reclamar drets o beneficis d'algun tipus. Així, per exemple, veïns de la Vall de Querol, a la Cerdanya francesa, van reivindicar l'atenció dels governs francès i espanyol per al reconeixement d'un camí com a internacional, tot tallant un canal que transcorre per aquella vall. Van argumentar que les aigües eren franceses, perquè passaven per sòl francès. La mesura de pressió va tenir el resultat desitjat i el camí no només va poder ser utilitzat sinó que va ser també reparat. Fa pocs anys, a la llum de la importància que ha pres la Generalitat de Catalunya al cantó espanyol, es va donar una nova variant d'aquest tipus de posicionament. El municipi d'Eina va anunciar que retornaria les claus del municipi al president de la República i que demanaria de ser administrat per la Generalitat, si no s'atenien els problemes econòmics i de gestió d'una estació d'esquí que s'administrava des d'aquell municipi.

En el terreny de la categorització —és a dir, quan es tracta no d'identificar-se un mateix, sinó de denominar els altres— s'utilitzen noms diversos per a parlar de les persones d'una i altra banda de la frontera (“francesos”, “gavatxos”, “espanyols”, “españolitos”), acompanyats de vegades d'estereotips sobre si es tracta de gent neta, si tenen un caràcter més o menys llibertí o reprimat, si són avançats o endarrerits en algun aspecte... La rivalitat entre pobles que trobaríem en altres comarques es pot traslladar, a la Cerdanya, a un contrast entre francesos i espanyols. Finalment, es pot incloure en aquest apartat la venda turística d'espanyolitat o de catalanitat pirinenca amb manifestacions folklòriques diverses, de cara als visitants.

5. SAHLINS, Peter, *Fronteres i identitats...*

Tot plegat, l'experiència de frontera es tradueix en quatre dimensions en disjuntura. En l'àmbit polític i administratiu i en el territorial la divisió frontera és evident i és també considerable en l'aspecte cultural i identitari. En l'àmbit socioeconòmic, tot i alguns aspectes associats a la divisió, hi ha relacions socials transfrontereres i es comparteix un mateix sector econòmic centrat sobretot en el turisme, amb algunes iniciatives conjuntes de promoció de banda i banda. No està clar, però, si aquesta disjuntura representa o no un problema. Si ens declaréssim obertament partidaris d'una unitat comarcal en l'aspecte identitari, sota un signe català, podríem interpretar-ho com una realitat problemàtica. Però fins a quin punt és un problema que els cerdans es reconeixin o no com un mateix poble, sota el signe de la cerdanitat i la catalanitat o de l'europèisme? Per a què? Des del punt de vista cerdà, la convivència amb la divisòria és un problema quan posa obstacles al contacte amb els veïns i a gestions i activitats quotidianes. La qüestió identitària pot ser problemàtica precisament si comporta estereotips i prejudicis que dificulten aquell contacte i aquelles gestions i activitats. En la dimensió cultural, a més, el coneixement de les diverses llengües presents a la comarca podria facilitar la comunicació i la recuperació de les arrels comunes, combinada amb una formació intercultural podria afavorir la dissipació d'estereotips. I és que la frontera internacional no és l'única present a la comarca. Cal afegir-hi les fronteres socials de les desigualtats de classe i ètniques d'una societat més plural des de l'arribada a la comarca de població estrangera. Caldrà explorar mesures en les diverses dimensions per a una evolució favorable de tota la Cerdanya.

Fites que marquen la frontera (Cerdanya).

